

UOT 78.07

GÜNEL BƏKİROVA*

ORNAMENTİKANIN İNCƏSƏNƏTİN MÜXTƏLİF NÖVLƏRİNDƏ TƏZAHÜR FORMALARI

Məqalədə ornamentika məfhumunun tərfi verilmiş və onun terminoloji xüsusiyyətləri işıqlandırılmışdır. Ornamentika incəsənətin bütün növlərində əhəmiyyətli rol oynayır. O, incəsənət əsərində əlavə rolunu çıxış etsə də, onun əsas ifadə vasitəsidir. Ornamentika və ya bəzəklər incəsənətin digər növlərində, rəssamlıqda, heykəltəraşlıqda, memarlıqda və o cümlədən, poeziyada da özünü göstərir.

Açar sözlər: ornamentika məfhumu, poeziya, bəzəklər, incəsənət, tətbiqi incəsənət struktur.

Ornamentum, yəni ornament latın sözü olub bəzək deməkdir. İnsan və ya solum tərəfindən hər hansı predmetin estetik məqsədlər üçün harmonik şəkildə tamamlanması vasitəsidir. Elementlərin ritmik yerləşməsinə xarakterizə edən bəzək ornament adlanır. Bəzək yaradıcılığın subyektiv formasıdır, bununla belə o tətbiq olunduğu əşyaya vacibliyinə görə ikinci dərəcəlidir. Estetik məqsədlərdən başqa bəzək həm də informasiya daşıyıcısıdır. Ornament, ornamentika, ornamentləşdirmə sözləri arasında mənə baxımından fərq vardır. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi ornament dedikdə hər hansı bir bəzək başa düşülür və ya bir termin kimi istifadə olunur. Kiçik mənada işlədilir. Ornamentika isə ornamentləşdirmə vasitəsidir. Ornamentika bütövlüklə bir incəsənətdir. Geniş mənada istifadə olunur. İncəsənətin bütün növlərinin ayrılmaz bir hissəsidir. Ornamentə xas olan bütün xarakterik xüsusiyyətlər ornamentikaya da aiddir.

Ornamentika incəsənətin elə bil sahəsidir ki, o incəsənətin digər növləri ilə sıx bağlıdır. İstənilən dünya xalqlarının mədəniyyətində dekorativ sənətin tətbiq olunmadığı mədəniyyət nümunəsi yoxdur. Həmçinin burada hər hansı bir əşyanın ornamentləşdirilməsi təsadüfi deyildir: o tabe rolunu oynayaraq hər bir xalqın incəsənətinin özünəməxsus xüsusiyyətlərini özündə cəmləşdirir.

Ornament bizim gündəlik həyatımızın iştirakçısı və ayrılmaz parçasıdır. Biz onu hər yerdə, bizi əhatə edən hər bir əşyada görürük. Ornament insan cəmiyyətinin inkişaf tarixinin bütün mərhələlərində onu müşayiət edir. Ornamentikanı öyrənərkən onun strukturunu, qaydalarını, elementlərin təkrarlılığını və bir çox ornamental formaların qurulmasında riyazi ciddiliyin olmasını unutmamaq olmaz. Ornamentikanın riyazi qanunlara tabe olması onun mahiyyətini təşkil edir.

İnsanın bəzəməyə daim can atması mədəniyyətin ilkin pillələrindən başlayaraq yaranmışdır və primitiv formada bütün qədim xalqların mədəniyyətində rast gəlinir. Sonrakı dövrlərdə ornament demək olar ki, insan həyatının bir hissəsinə çevrilir. Binaların interyeri, eksteryeri, mebel, mümkün ola biləcək bütün məişət əşyalarında bəzəklərdən istifadə olunur. İncəsənət, arxitektura, heykəltəraşlıq və sairə də müxtəlif ornamental formalardan istifadə edilir. Dövlər bir-birini əvəz etdikcə tələb-təklif də dəyişir. Hər bir dövrün estetik tələblərinə cavab verən incəsənət nümunələri yaranır. Və bununla bağlı olaraq ifadə vasitələri də inkişaf edir. İfade vasitələri tətbiq olunduğu incəsənət növündən kənarda mövcud ola bilməz. Ancaq ifadə vasitələrinin inkişafı, yenilənməsi nəticəsində yeni incəsənət əsərləri meydana gəlir. Sanki ifadə vasitələri incəsənəti öz arxası ilə aparır.

Biz ornamentikanı incəsənətin müstəqil bir qolu kimi qiymətləndirə bilirikmi? Ornament müstəqil bir əsər kimi mövcud ola bilməz. O, hər hansısa bir əşyanı və ya binanı bəzəyə bilər.

Ornament arxitektura və tətbiqi incəsənətin tərkib hissəsidir və onların ifadə vasitəsi rolunu oynayır. Ornamentika yalnız aid olduqda bir məna kəsb edə bilər. M.S.Kaqan ornamentləşdirmə haqqında belə deyir: “Ornamentləşdirilmiş əşya bədii əsər sayıla bilər” [1, s. 90]. Bu və ya digər bir əşyada bəzək rolunu oynayan ornament ayrı-ayrılıqda, hər hansı bir incəsənət əsərindən kənarda mövcud ola bilməz. Çünki ornament tətbiqi xarakter daşıyır.

Ornament öz motivlərini həndəsədən, floradan, faunadan götürməklə yanaşı, bizi əhatə edən predmetlərin xüsusiyyətlərini də əks etdirə bilər. Ornamentin təsnifatının verilməsində onun mənbəyi, təyinatı və məzmunu böyük rol oynayır. Bunları nəzərə alaraq ornamentləri aşağıdakı qruplarda birləşdirmək olar.

1) texniki ornament – formalaşması insanın əmək fəaliyyəti ilə bağlıdır. Misal olaraq əşyaların üz qabığının işlənilməsini göstərmək olar.

2) Simvolik ornament – Ornamental incəsənətin şərti simvolik xüsusiyyəti onun formalaşmasını şərtləndirmişdir. Ornamental obrazlar isə bir qayda olaraq simvol və ya simvollar sistemini özündə birləşdirir. Belə növ şəkil öz-özlüyündə lakonik formada geniş, çox obrazlı anlayış kimi qəbul oluna bilər.

3) Həndəsi ornament – texniki və simvolik ornamentlərin birləşməsi nəticəsində yaranmış və mürəkkəb şəkil kompozisiyaları formalaşmışdır. Süjetdən imtina təbiət motivlərinə diqqətin yönəlməsinə gətirib çıxartmışdır.

4) Bitki ornament – bu həndəsi ornamentdən sonra ən geniş yayılmış ornament növüdür. Digər ornament növləri ilə müqayisədə bitki ornamentində daha rəngarəng motiv və yerinə yetirilmə fəndləri mövcuddur. Bu insanların, heyvanların və bitkilərin hər hansı bir işarə, həndəsi fiqura bənzər sadələşdirilmiş bədii işlənilməsidir.

5) Epigrafi (kalligrafi) ornament – Bu ornament plastik və ritmik ifadəliliyi ayrı-ayrı hərflərdən və ya mətnin elementlərindən təşkil olunur.

6) Fantastik ornamentlər – Bu ornamentin əsasında daha çox simvolik məna daşıyan, təxəyyüldə formalaşan şəkillər durur.

7) Astral ornamentlər (“astra” - ulduz sözündən götürülmüşdür) – Göyə ibadəti ifadə edir. Əsas elementləri ulduz, günəş, göy, bulud və başqa səma cisimləridir.

8) Peyzaj ornamentlər – bu növ ornamentin əsas obyektə ən müxtəlif ornamental motivlərdir: arxitektura motivli və heyvan ornamentinin elementlərinin kombinasiyasında dağlar, qayalar, ağaclar və s. təsvir olunur.

9) Heyvan ornament – heyvan və quş təsvirlərinin əsasında qurularaq şərti və real olur. Şərti halda isə daha çox fantastik ornament növünə yaxındır.

10) Predmet və ya əşya ornament – hərbi, məişət əşyaları, musiqi və teatr incəsənətinin atributları daxildir.

Bəşər tarixi mədəniyyətlər və sivilizasiyalar tarixidir. İlk çağlardan günümüzədək yaranan təkmilləşən, qarşılıqlı faydalanan, həm də bəzən bir-biri ilə təzadlı qütblərdə dayanan mədəniyyət hər bir xalqın adət-ənənəsini, simasını, tarixi inkişaf və təkamül mərhələlərini müəyyən edən amildir. Dərindən yanaşsaq toplumun ictimai-siyasi səviyyəsi, onun fəallığı, yaratdığı ictimai-siyasi institutlar və s. xalqın mədəniyyət dəyərləri ilə birbaşa bağlıdır və bu mədəniyyətin inkişaf səviyyəsindən asılı olaraq dəyişir.

Qütblərdən danışarkən mədəniyyətdə formalaşan Şərq-Qərb dixtonomiyasını vurğulamaq mütləqdir. Belə ki, mədəniyyət ilk dəfə Şərqdə təşəkkül tapmış, formalaşmış, inkişaf etmişdir. Qərb isə Şərq mədəniyyətinin əsasında yaranmış, onu özününküləşdirərək ən yüksək inkişaf

səviyyəsinə gəlib çatmışdır. Şərq və Qərb qütblərinin formalaşması amilləri müxtəlifdir. Burada qeyd etdiyimiz kimi coğrafi şərait, həmin dövrün ictimai-siyasi səviyyəsi, din faktorunun olmasını vurğulamaq lazımdır.

Bütün bizi əhatə edən maddi-mənəvi abidələr insanın yaradıcılığının bariz nümunəsidir və hər biri aid olduğu dövrün estetik tələblərinin nəticəsi rolunda çıxış edir. Qeyd etdiyimiz kimi, yaratmağı fərdi proses, individuallığın göstəricisi olmaqla yanaşı daha böyük mənada hər hansı bir dövrə, xalqa da aid etmək olar və hər bir dövrün, xalqın da özünəməxsusluğu vardır. Yəni fərdilik burada iki tərəfdən işləyə bilər: 1) dar; 2) geniş mənada. Yəni bir nəfərə aid ola bilər; daha geniş tətbiq oluna bilər.

Şərqin ornamentləşdirmə ənənəsi Qərb ilə tamamilə fərqlənir. Bu fərqi formalaşdıran ən böyük faktorlardan biri də din faktorudur. Qeyd edək ki, VI əsrdə islam dininin yaranmasından sonra ərəblər, daha sonralar türklər Şərqi, eləcə də Cənubi Qafqaza və daha sonralar Avropanın bəzi hissələrinə və Şimali Afrikaya zəbt etməyə başladılar. Onların burada uzun müddət dominantlığı həmin ərazidə yaşayan xalqların müsəlmanlaşdırılmasına gətirib çıxardı və bu da onların mədəniyyətlərində dərin iz buraxdı. Məsələn, İspaniyanın ərəb əsarəti dövründə tarixi abidələrinə nəzər salmaq lazımdır. Ərəblərin Avropanın cənubunu uzun müddət öz təsiri altında saxlaması nəticəsində orda məhz bu dövrdə memarlıqda meqrib üslubu yaranmışdır. Onun əsas forması palmadan götürülmüşdür. Belə ki, ərəb tikililəri palma meşəsinə bənzədilirdi. Meqrib incəsənəti Şimali Afrikada və Əndalusda XI-XV əsrlərdə çiçəklənmişdir.

Eləcə də Azərbaycanda ərəblərin Cənubi Qafqaza gəlməsi, əhalini müsəlmanlaşdırması, ondan əvvəl zərdüşť dünyə görüşü olan xalqın mədəniyyətində iz buraxmaya bilməzdi. Daha sonralar Osmanlı imperiyasını, doqquz əsrdən çox bu torpaqlarda hakimiyyəti islam faktorunu daha da gücləndirdi.

Şərq mədəniyyətində dinin təsiri çox güclüdür. Burada mədəniyyət məhz dini təfəkkürün, dini qanunların altında formalaşır. Burada insan təsviri qadağan edilir. Belə ki, insan yaratmaq və ümumiyyətlə yaratmaq anlayışı Allaha məxsusdur. Hər şey onu vəsf etməlidir. Qərb mədəniyyətində isə xristian dinin təsiri altında formalaşsa da burada insan təsvirinə azad yanaşırdılar. Qərb mədəniyyətində, xüsusilə incəsənətdə insan təsviri faktoru başlıca mövzudur. Təbii olaraq xristian dininin də öz qayda-qanunları var və bunlara əməl etməyənləri inkvizisiyalara, təqiblərə məruz qalırdı. Şərqin insanın təsvirinə qadağa qoyması, burada incəsənət sahələrinin özünə məxsus inkişafına gətirib çıxartdı. Burada naxışlar məntiqi, ahəngi və riyazi harmonik xarakterizə olunur.

İslam memarlığı təbiəti etibarilə, əxlaqi məzmun daşımaqla, gözəlliyə, kamilliyə, əxlaqi saflığa meyl yaradır, baxışları Allaha doğru yönəldir. İslam ornamentikasının 3 əsas növü vardır: 1)həndəsi; 2)bitki; 3)epiqlaf. Həndəsi ornamentləri əsasən həndəsi fiqurlar vasitəsilə qurulur. Bunlardan dairə, oval, kvadrat, üçbucaq, 6 bucaq ulduz və s. istifadə olunur. Bitki ornamentində naxışların həndəsiliyi ikinci plana keçir. Burada materialı həndəsi riyazi fiqurlar deyil, təbiətdən götürülmüş bitki elementləri oynayır. Üçüncü növ naxış ərəb qrafikalı xətt növlərindən düzəldilmiş həndəsi naxışlardır. İslam mədəniyyətinin zəngin sahələrindən birini də ərəb əlifbası ilə yazılan xətt və xəttatlıq təşkil edir.

Ornamentləri arxitekturalda, heykəltaraşlıqda, rəssamlıqda, tətbiqi incəsənətdə, kalliqrafiyada, poeziyada və sairə də aşkar etmək olar. Daima bəzəklərə can atma maddi mədəniyyətin bütün tərəflərini xarakterizə etməklə yanaşı, insanın bədii fəaliyyətini, gözəlliyə və mükəmməlliyə can atmasını göstərir.

Eyni zamanda ornament və poeziyanın qarşılıqlı əlaqəsini xüsusi vurğulamaq lazımdır. İncəsənətin hər iki növü öz təbiətinə görə tamamilə fərqli sahələrə aid olsalar da onların oxşar cəhətləri mövcuddur. Belə ki, ornamental motivlər poeziyada olduğu kimi ritm qanunlarına, təkrarlılığa əsasən təşkil olunur və bu onları birləşdirən ən vacib cəhətlərdən biridir. Ornament-poeziya analogiyasında gizli struktur oxşarlığı onları birləşdirir.

Həmçinin Şərq mədəniyyətində poeziyanın xüsusi əhəmiyyətini vurğulamaq lazımdır. Söz sənəti Şərq poeziya aləmində müqəddəs sayılır. Şərq poeziyasının görkəmli nümayəndələri olan Nizami, Füzuli, Nəsimi, Xaqani, Xətai və başqalarını misal göstərmək olar. Onların yaradıcılığı Qərbin böyük poeziya dahiləri olan Şekspir, Dante, Petrarca, Şiller, Höte, Heyne, Relştub və başqalarının yaradıcılığı ilə səsleşərək dünya ədəbiyyatını zənginləşdirir.

Söz sənəti, sözlə oyun, bəzək vurma Şərqdə, o cümlədən Azərbaycanda geniş yayılmışdır. Misal olaraq metaforanı göstərə bilərik. Nümunə:

Nizami Gəncəvi

Tər taxıb gül yanağından, bulud örtmüşdü ayı,
Onu düşmənmə qovub, könlü qubar gəlmiş idi.

Məhəmməd Əmani

Yüzün göz rövşənidir
Zülfün can cövşənidir
Xəyalın ilən könlüm
Məhəbbət kövşənidir.

Məhəmməd Füzuli

Canı kim cananı üçün sevsə cananın sevər,
Canı üçün kim ki, cananın sevər, canın sevər.
Dəhənin dərdimə dərman dedilər cananın,
Bildilər dərdimi, yoxdur dedilər dərmanın.

Göründüyü kimi coğrafi mövqedən asılı olmayaraq insan həyatında ornamentikanın rolu çox böyükdür. Ornamentika incəsənətin bütün sahələrinin əsas hissəsidir. Ornament və ya bəzəksiz hər hansı bir incəsənət əsəri gözəllikdən məhrumdur. Ornamentika insanın daxili tələbatını ödəmək və gözəlliyi tərənnüm etməyə can atmasının vasitəsidir. O, özünü rəssamlıqda, heykəltəraşlıqda, poeziyada, memarlıqda və digər sənət növlərində göstərir. Bəzəklər dünya mədəniyyətinin və insan həyatının ayrılmaz bir parçası rolunda çıxış edir.

ƏDƏBİYYAT

1. Каган М.С. О прикладном искусстве. Л., 1961. 160 с.
2. Dünyamalıyeva S. Ornament tarixi. B., 2014, 271 s.

**Ü. Hacıbəyli adına Bakı Musiqi
Akademiyasının doktorantı
e-mail: gunel.bakirova.88@mail.ru*

Гюнель Бакирова

Формы проявления орнаментики в различных видах искусства

В статье дается определение понятие орнаментики и освещены его терминологические особенности. Орнаментика играет важную роль во всех видах искусства. Он является его основным средством выражения. Орнаментика или украшения проявляется и в других видах искусства, как живописи, скульптуре, архитектуре, в том числе и в поэзии.

Ключевые слова: *Понятие орнамента, поэзия, украшения, искусство, прикладное искусство структура.*

Gunel Bakirova

Forms of demonstration of ornaments in various types of art

The article defines the concept of ornamentation. Its terminological features are highlighted. Ornamentation plays an important role in all types of art. It is its main means of expression. Ornamentation or decoration is also seen in other forms of art, such as painting, sculpture, and architecture, including poetry.

Keywords: *The concept of ornament, poetry, decoration, art, applied art, structure.*

(AMEA-nın müxbir üzvü Ərtegin Salamzadə tərəfindən təqdim edilmişdir)

Daxilolma: İlkin variant 04.5.2020

Son variant 15.07.2020